ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Γεωγραφίες

Αρ. 32 (2018)

Γεωγραφίες, Τεύχος 32, 2018

Η ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΡΕΥΣΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Χάρις Χριστοδούλου

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** ΕΚΤ | **Πρόσβαση:** 26/01/2026 03:38:18

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 26

Η ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΡΕΥΣΤΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Χάρις Χριστοδούλου[1]

Περίληψη

Το άρθρο διερευνά τις θεσμικές αλλαγές στην παραγωγή του αστικού χώρου, και ως εκ τούτου του επίσημου πολεοδομικού σχεδιασμού, της αστικής ανάπτυξης και της αστικής διακυβέρνησης, οι οποίες, με ρήξεις παρά σε συνέχεια με τις παρελθούσες πρακτικές, κυοφορούν μετασχηματισμούς στις μεγάλες ελληνικές πόλεις. Οι αλλαγές στους όρους παραγωγής του αστικού χώρου στη χώρα μας γίνονται κατανοητές στο ευρύτερο παγκόσμιο πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από την επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων μεταξύ των αστικών χώρων και των παγκόσμιων διεργασιών της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, της απορρύθμισης αλλά και των κοινωνικών αγώνων για το δικαίωμα στην πόλη. Στο άρθρο σημειώνονται οι διατάξεις στο σύστημα του χωρικού σχεδιασμού και της αστικής διακυβέρνησης που αποτελούν το πλαίσιο διακύβευσης του πολεοδομημένου δημόσιου χώρου. Αξιοποιούνται εμπειρικά δεδομένα της μεταλλασσόμενης πράξης του σχεδιασμού στις περιοχές Αττικής και Θεσσαλονίκης. Με βάση τα στοιχεία αυτά υποστηρίζεται ότι εκτός από το ότι οι αλλαγές συγκροτούν τομή στην παράδοση και την κουλτούρα σχεδιασμού της χώρας μας, συρρικνώνουν τον δημόσιο χώρο τόσο με υλικούς όρους, αλλά κυρίως με το ρευστό πλαίσιο καθορισμών του κατά την αναπτυξιακή διαδικασία.

Public Space Shrinkage in the Current Liquidity of Processes in Urban Planning and Development in Greece

Charis Christodoulou

Summary

The article discusses institutional changes in the framework of urban space production, thus official urban planning, urban development and urban governance, which in discontinuity with previous practices, will trigger transformations in urban space of major Greek cities. Changes in the conditions of production of urban space in Greece are understood in the wider global context characterized by the renegotiation of the relations between urban spaces and the global processes of capitalist restructuring, deregulation and social struggles for the right in the city. Thus, empirical data out of the evolving planning in Attica and Thessaloniki is reconsidered. The article notes the provisions in the spatial planning and urban governance system that, in addition to being a paradigm shift in the planning tradition and culture of our country, shrinks public space both in physical terms, but mainly in the liquid framework of the development process.

1 Δρ Αρχιτέκτονας – Πολεοδόμος, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ, christodoulou@arch.auth.gr

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 27

Εισαγωγή

Η εμβάθυνση στην κατανόηση των εξελίξεων στις διεργασίες αστικής ανάπτυξης στη χώρα μας, έναντι των κυρίαρχων παραστάσεων και θεωριών όπως έχουν διαμορφωθεί με εμπειρικά δεδομένα από άλλους τόπους και συστήματα χωρικού σχεδιασμού, είναι ελάχιστα ανεπτυγμένη. Το άρθρο επιδιώκει να συμβάλει με αναλυτικούς όρους στη συζήτηση για τον πολεοδομικό σχεδιασμό ως δημόσια δραστηριότητα με τον δημόσιο χώρο στο επίκεντρό της. Πρόκειται για ένα διακριτό επίπεδο σχεδιασμού του χώρου, στο οποίο εντοπίζονται αλλαγές στην παρούσα φάση, τόσο στις διαδικασίες όσο και στους ίδιους τους χώρους αναφοράς.

Το άρθρο επιχειρεί να διανύσει το κενό διερεύνησης στην εξελισσόμενη συζήτηση για τον δημόσιο χώρο, η οποία κινείται ανάμεσα στον κυρίαρχο λόγο για τις αναπτυξιακές διαδικασίες στρατηγικών επενδύσεων και στις εναλλακτικές κριτικές προσεγγίσεις των «κοινών» και των διεκδικήσεων «από τα κάτω» στο πλαίσιο της μετα-πολιτικής (post-political) θεώρησης. Εντούτοις, εμβαθύνει στις ιδιαιτερότητες του πολεοδομικού σχεδιασμού, όπως επιτελούνται και αναδύονται στην πράξη στην Ελλάδα. Θεωρώ αυτό το πλαίσιο προβληματικής για τον πολεοδομημένο δημόσιο χώρο και τον σχεδιασμό για τη σύγχρονη ελληνική πόλη, προϋπόθεση εποικοδομητικής ανταπόκρισης σε ζητήματα που παραμένουν αδιευκρίνιστα κατά την αναγνωρίσιμη πλέον μετάβαση σε ένα καθεστώς ρευστότητας και ασάφειας των αναπτυξιακών διαδικασιών, σε ένα παγκοσμιοποιημένο μοντέλο αστικής ανάπτυξης, όπως τεκμηριώνεται περιπτωσιακά ήδη κατά τη δεκαετία ’90 και εγκαθίσταται με επαναπροσδιοριζόμενους θεσμικούς όρους κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Το άρθρο αξιοποιεί εμπειρικά δεδομένα της μεταλλασσόμενης πράξης του σχεδιασμού στις περιοχές Αττικής και Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία 2010. Στην πρώτη ενότητα περιγράφεται η απροσδιοριστία του δημόσιου χώρου στα πολεοδομικά σχέδια και ο ρόλος της ιδιοκτησίας όπως εντάσσεται στην κουλτούρα σχεδιασμού στη χώρα μας. Στη δεύτερη, σκιαγραφείται η αναγνώριση της σύγχρονης ρευστότητας των αναπτυξιακών διαδικασιών με «μαλακούς χώρους ασαφών ορίων» (Haughton et al 2010) στο μεταπολεμικό μοντέλο πολεοδομικής ανάπτυξης των ελληνικών πόλεων. Στην τρίτη ενότητα προσδιορίζονται τα πλαίσια συρρίκνωσης του δημόσιου χώρου, αφενός με τις διατάξεις για τη «χωροταξική - πολεοδομική μεταρρύθμιση», αφετέρου με τις των νέο-εισαγόμενες διαδικασίες αστικής διακυβέρνησης στο πλαίσιο της αποκέντρωσης της Διοίκησης. Τέλος, επισημαίνεται ότι σημαντικοί στη συγκρότηση του πολεοδομημένου δημόσιου χώρου αναδεικνύονται απόντες και λανθάνοντες ρόλοι από τις αναπτυξιακές διαδικασίες.

Η παραγωγή του αστικού χώρου στις ελληνικές πόλεις – παραδοχές για την ιδιοκτησία και την απροσδιοριστία του πολεοδομημένου δημόσιου χώρου

Στις ελληνικές πόλεις, ο δημόσιος χώρος καθορίζεται ως προς τη θέση και τον προορισμό του σε επίσημα πολεοδομικά σχέδια, προγραμματικά ή/και κανονιστικά σε διαφορετικά επίπεδα στο ευρύτερο σύστημα χωρικού σχεδιασμού (*Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια - ΓΠΣ /Σχέδια Χωρικής και Οικιστικής Οργάνωσης Ανοικτής Πόλης / Τοπικά και Ειδικά Χωρικά Σχέδια, Πολεοδομικές Μελέτες, Ρυμοτομικά*). Αποδίδεται σε οριοθετημένη γη εντός του αστικού χώρου ως κοινόχρηστος ή κοινωφελής χώρος. Στα παλιά ρυμοτομικά, διατίθεται μέσα από διαδοχικές μεταθέσεις ορίων και τακτοποιήσεις-αναλογισμούς αποζημίωσης οικοπέδων με το Ν.Δ. 17-7-1923), ενώ σε περιοχές των σχεδίων επεκτάσεων του σχεδίου πόλης, μετά τον Ν.1337/83, παράγεται μέσω υποχρεωτικών διαδικασιών ανακατανομής (με εισφορές σε γη και χρήμα) ιδιωτικών ιδιοκτησιών και δημόσιων εκτάσεων, με βάση πολεοδομικά σταθερότυπα, ανάλογα με τις εκτάσεις που ορίζονται προς ανοικοδόμηση και μέσα από αναλυτικούς υπολογισμούς των πράξεων εφαρμογής των σχεδίων.

Ένα κομμάτι γης δημόσιου φορέα, όπως και των ιδιωτών, πολεοδομείται με την προϋπόθεση καθορισμένων όρων δόμησης και χρήσης γης. Αυτές οι θεσμικές πτυχές της ιδιοκτησίας που συνοδεύουν κάθε ιδιοκτησία εντός των σχεδίων πόλεων καθορίζουν τις δυνατότητες ανάπτυξής της. Στο πλαίσιο αυτό, ο πολεοδομημένος δημόσιος χώρος παράγεται μέσα από επίσημες διαδικασίες, οι οποίες διενεργούνται ή ελέγχονται από δημόσιες και τοπικές αρχές (κρατικές, αρμόδιες υπηρεσίες και Ο.Τ.Α.), ακόμη και όταν πρόκειται για ιδιωτική πολεοδόμηση, εδράζονται στις ιδιοκτησιακές ιδιότητες της γης και δεν διαπλέκονται άμεσα με τις μελλοντικές αναπτυξιακές διαδικασίες

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 28

(χρηματοδότηση, υλοποίηση). Με την ολοκλήρωση της διαδικασίας πολεοδόμησης μέχρι και την ιδιοκτησιακή εφαρμογή του σχεδίου, κάθε ιδιοκτησία εντός σχεδίου αποκτά συγκεκριμένα αναπτυξιακά δικαιώματα, συνέπεια των πολεοδομικών σχεδίων και των κανονισμών που τα συνοδεύουν. Η εφαρμογή των σχεδίων υλοποιείται σταδιακά σε χρονικά διαστήματα αρκετών ετών.

Πρωταρχική είναι η διάκριση του δημόσιου χώρου από τις ιδιωτικές εκτάσεις, η οποία αποτελεί βασική αρχή σύνταξης των πολεοδομικών σχεδίων και διέπει όλη τη σχετική κωδικοποίηση, νομοθεσία και νομολογία. Κατά την κατάρτιση των σχεδίων, ο δημόσιος χώρος οριοθετείται σε απόλυτη διάκριση από τις ιδιωτικές εκτάσεις, συνήθως διατηρώντας την ακρίβεια εφαρμογής του ως προς τις δεύτερες. Ωστόσο, στην πράξη είναι τυπικό ότι ένα μεγάλο μέρος του δημόσιου χώρου στις ελληνικές πόλεις έχει παραχθεί ως υπολειμματικός και απροσδιόριστος ως προς τα όρια, τη χρήση, τον ιδιοκτήτη δημόσιο φορέα και τελικά την αρμοδιότητα διαχείρισής του. Επίσης με αφετηρία αυτή την αρχή διάκρισης δημόσιων – ιδιωτικών εκτάσεων, αποτελεί πάγια πρακτική όσοι χώροι δεν είναι ιδιωτικοί να περιέρχονται στο Δημόσιο. Κατ' αυτόν τον τρόπο έχουν αντιμετωπιστεί προσωρινά προβλήματα απροσδιοριστίας στο πραγματικό πεδίο της πολεοδόμησης υπέρ της εξασφάλισης όρων δόμησης σε ιδιωτικές εκτάσεις.

Στο πλαίσιο αυτής της απροσδιοριστίας του πολεοδομημένου δημόσιου χώρου, είναι σημαντικό να διευκρινίσω ότι με τον όρο «ιδιοκτησία» αναφέρομαι στο υλικό «πράγμα», στον απόλυτο τίτλο του και στα πλήρη (εμπράγματα) δικαιώματα, καθώς η έννοια στο ελληνικό πλαίσιο απορρέει από το ρωμαϊκο-γερμανικό αστικό δίκαιο (βλέπε επίσης Van der Walt 2009: 29-39 για τις διαφορετικές παραδόσεις ως προς την ιδιοκτησία και τα σχετικά διαφορετικά δικαιώματα επ' αυτής σε σύνολα χωρών). Ταυτόχρονα, αναφέρομαι στην έννοια παραγωγής του «αντικειμένου» - «ακινήτου» (Lefebvre 1977: 272, 276), όπως εκτιμάται στην καπιταλιστική κτηματαγορά. Εντούτοις, αν και η προσέγγισή μου στη συζήτηση δεν επικεντρώνεται στις νομικές πτυχές του δημόσιου χώρου, είναι σημαντικό να επιστήσω την προσοχή στο ότι η έννοια της ιδιοκτησίας στο ελληνικό πλαίσιο διακρίνεται από την αντίστοιχη στον αγγλοαμερικανικό κόσμο, όπως συζητιέται εν γένει στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία (Singer 2000, 2006, Blomley 2004). Διέπεται από διαφορετικές καταβολές δικαίου (Van der Walt 2009: ό.π.) και αποκρυσταλλώνεται διαρκώς μέσα από διαφορετικές διαδικασίες εγγραφής της, στο πλαίσιο σχεδιασμού και εφαρμογής του. Στις ελληνικές πόλεις, οι εκτάσεις του Δημοσίου ή δημόσιων φορέων - ακόμη και εντός του αστικού ιστού - δεν είναι πάντα ούτε «χωρικά οριοθετημένες» με ακρίβεια, ούτε «πεπερασμένες» (Blomley 2004: 7), όπως θεωρούνται στο υιοθετούμενο «μοντέλο ιδιοκτησίας» (ό.π.) που διαπερνά τις κατανοήσεις στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία. Επίσης, όχι μόνο δεν έχουν «δευτερεύουσα προτεραιότητα» (ό.π.) στις διαδικασίες κατάρτισης των πολεοδομικών σχεδίων, αλλά επιπλέον στις νέες πολεοδομήσεις τίθενται σε προσδιορισμένο με σταθερότυπα ισοζύγιο. Οποιεσδήποτε διεκδικήσεις ή ενστάσεις στην τακτοποίηση ορίων ιδιοκτησίας στον χώρο οφείλουν να καταλήγουν σε σαφείς οριοθετήσεις εκτάσεων, οι οποίες συνοδεύονται από πλήρη εμπράγματα δικαιώματα, πέρα από τα αναπτυξιακά που αποδίδονται με την πολεοδόμηση. Ωστόσο, είναι τυπικό σχεδόν το φαινόμενο ο δημόσιος χώρος να επιμερίζεται σε πολυάριθμες αρμοδιότητες, συνθήκη ιδιοκτησίας που περιορίζει τη δυνατότητα κεφαλαιοποίησής του ως «δημόσια περιουσία» (Κούρτη 2011: 33). Οι πολεοδομημένοι δημόσιοι χώροι «παραδοσιακά» δεν λογίζονταν αυτοί καθ' αυτοί ως «ακίνητα», αφού και ως προς το νομικό τους καθεστώς εντάσσονταν στην «εκτός συναλλαγής» δημόσια γη (βλ. αναλυτικά Χατζημιχάλης 2014: 66). Εντούτοις, ο δημόσιος χώρος συχνά παραγνωρίζεται κατά την εφαρμογή των πολεοδομικών σχεδίων και στην τελική διαχείριση από τους αρμόδιους φορείς, οι οποίοι χειρίζονται κατά περίπτωση και συγκυρία την απροσδιοριστία του.

Ο κατά περίπτωση χειρισμός του δημόσιου χώρου από πλευράς Δημοσίου αποτελεί μέρος του «μεταπολεμικού μοντέλου πολεοδομικής ανάπτυξης» (έμμεση χρηματοδότηση παραγωγικών τομέων, ελαχιστοποίηση δημοσιονομικού κόστους των πολεοδομικών μέτρων, κοινωνικός εξοπλισμός και υποδομές σε συνθήκες νοτιο-ευρωπαϊκού τύπου περιορισμένης ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας, κυριαρχία του κυκλώματος παραγωγής αυθαιρέτων, συστηματική υποστήριξη της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας) και της «ισχνότητας» του πραγματικού πολεοδομικού σχεδιασμού στην Ελλάδα (Οικονόμου 1993, 2000α: 51, 200β). Υπάρχει πληθωρισμός προβλεπόμενων σχεδίων – πολύ περισσότερων απ' ότι σε άλλες χώρες, ένα μέρος από τα οποία θε-

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 29

σμοθετούνται, ενώ τελικά από αυτά που θεσμοθετούνται, ένα μέρος μόνο των ρυθμίσεων εφαρμόζονται. Πέρα από τις επίσημες διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου (βλ. Σιόλας κ.ά. 2015: 68-138), οι πρακτικές παραγωγής των πολεοδομημένων δημόσιων χώρων στις ελληνικές πόλεις πρέπει να αναζητηθούν όχι μόνο στα σχέδια αλλά και στην ιδιαίτερη «κουλτούρα» σχεδιασμού (βλ. σχετική επισκόπηση της Α. Τασοπούλου στο Βιτοπούλου κ.ά. 2015: 266-272). Πρόκειται για όλες εκείνες τις συνυφάνσεις και μεταλλαγές του θεσμικού πλαισίου μέσα από εγγραφές επάλληλων πολιτικών αλλά και πολιτικούς αγώνες, επιστημονικές θεωρήσεις και δημόσιες συζητήσεις, αλλά και μεταλλαγές στις πρακτικές του σχεδιασμού και τις διαδικασίες εξέλιξής του, απόδοσης περιεχομένου σε αυτόν αλλά και εφαρμογής του στην πράξη, μέσα στον χρόνο, με πλήθος πρακτικών, ατόμων, φορέων και άλλων δρώντων.

Ιστορικά, τα αποτελέσματα αυτού του συστήματος και της εξελισσόμενης κουλτούρας σχεδιασμού μέχρι την περίοδο της κρίσης χαρακτηρίζονταν από την αποσπασματική ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων, με επίσημες και ανεπίσημες αστικές επεκτάσεις και σημειακές χωροθετήσεις δημόσιων λειτουργιών και υποδομών στον αστικό και περιαστικό χώρο (βλ. Χριστοδούλου 2015: 102-137). Συνοδεύονταν δε από διαδοχικές «υφαρπαγές» της δημόσιας γης σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο (Χατζημιχάλης 2014: 71-89, Α. Βιτοπούλου στο Βιτοπούλου κ.ά. 2015: 223-235). Οι κύριες ανησυχίες οι οποίες αντανακλώνταν στα πολεοδομικά σχέδια ήταν, αφενός η διασύνδεση μεταξύ ιδιωτικών επενδύσεων μικρής κλίμακας και δημόσιου οφέλους σε νέο-πολεοδομούμενες περιοχές, και, αφετέρου, τα αναπτυξιακά δικαιώματα των μικρών κυρίως ιδιοκτητών γης. Η ανάπτυξη μεγάλων ιδιοκτησιών και η διασφάλιση μεγάλων επενδυτικών σχεδίων διέπονταν από ειδικές νομοθεσίες ανάλογα με τη χρήση (τουριστικές επιχειρήσεις, βιομηχανία, πετρελαϊκές εγκαταστάσεις κ.λπ.), συνήθως σε εκτός σχεδίου περιοχές, και με μια κατά περίπτωση εξασφάλιση των όρων της χωροθέτησης με παρεκκλίσεις (βλ. εμπορικά κέντρα), μερικές φορές και με απαλλοτριώσεις, ανάλογα με τον βαθμό εμπλοκής του Δημοσίου (βλ. βιομηχανίες - ΔΕΚΟ). Μαζί με αυτές, άτυπες διαδικασίες συχνά λειτουργούσαν ως «κανονιστική δύναμη του πραγματικού» (G. Jellinek στο Γιαννακούρου 1992: 130), δεδομένου του πελατειακού χαρακτήρα του ελληνικού πολιτικο-διοικητικού συστήματος που αποτελούσε τη σταθερή αναφορά για τη νομιμοποίηση των διαφορετικών φάσεων αυθαίρετης δόμησης.

Σε αυτό το πλαίσιο, και παρά μια σειρά μέτρων που λήφθηκαν από τη δεκαετία ’80 και έπειτα, για τον «εκσυγχρονισμό» και την απλούστευση των διαδικασιών πολεοδομικού σχεδιασμού, η ιδιοκτησιακή και αναπτυξιακή τακτοποίηση του πολεοδομημένου δημόσιου χώρου παραμένει συχνά χρόνιο δυσεπίλυτο ζήτημα συμβάλλοντας στην απροσδιοριστία του. Με δεδομένο πλέον το πλεόνασμα σε πολεοδομημένο χώρο σε όλη τη χώρα, υπάρχουν περιοχές εντός και γύρω από τις πόλεις, οι οποίες ορίζονται ως δημόσιες, αλλά παραμένουν ευρύτατα θολές στα πολεοδομικά σχέδια, ως προς το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς (χωρίς να έχουν πλήρως τακτοποιηθεί και ως προς τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα), τους όρους δόμησής τους, άρα και τα αναπτυξιακά τους δικαιώματα (τα οποία εξετάζονται κατά περίπτωση από τις αρμόδιες πολεοδομίες λ.χ. για την έκδοση οικοδομικής άδειας σε σχολείο στον προβλεπόμενο από το σχέδιο χώρο), τις ποιότητες διαμόρφωσής τους (λ.χ. ως προς τα περιβαλλοντικά τους χαρακτηριστικά) και βέβαια την αρμοδιότητα διαρκούς διαχείρισής τους (πολυάριθμες δημόσιες αρχές δρουν χωρίς να συντονίζονται από μία μόνο δημόσια οντότητα). Μερικές φορές είναι αδύνατο να εφαρμοστεί η καθορισμένη χρήση επειδή δεν υπάρχουν σαφείς όροι (πολεο)δόμησης ή δεν έχει αποζημιωθεί η ιδιοκτησία από το Δημόσιο ή τους ΟΤΑ, λ.χ. σημειακές χωροθετήσεις δημόσιων χώρων μικρής κλίμακας, αλλά και μεγάλες ιδιοκτησίες που προέκυψαν από χαρακτηρισμούς μεγάλων ιδιοκτησιών (χωρίς σαφές πρόγραμμα λειτουργιών), οι οποίες ενσωματώθηκαν στον οικιστικό ιστό ενώ είχαν αρχικά διακριτή και ασύμβατη χρήση με την κατοικία (αγροκτήματα, βιομηχανικά συγκροτήματα, στρατιωτικές και άλλες ειδικές χρήσεις). Υπάρχει πληθώρα από κοινωφελείς εγκαταστάσεις οι οποίες βρίσκονται σε πολεοδομική εκκρεμότητα (βλ. εκπαιδευτικές και αθλητικές υποδομές που έχουν οικοδομηθεί χωρίς οικοδομικές άδειες σε όλη τη χώρα, μόνο με αδειοδοτήσεις από αντίστοιχες γραμματείες και οργανισμούς των Υπουργείων, αλλά και λειτουργίες που χωροθετήθηκαν υπέρ δημοσίων φορέων οι οποίοι δεν υφίστανται πλέον). Τεχνικές υποδομές (κοινωφελή δίκτυα, δίκτυα μεταφορών, ειδικά τεχνικά έργα), για τις οποίες απαιτούνταν ειδικές μελέτες, χωροθετούνταν συνήθως ενδεικτικά στα πολεοδομικά

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 30

σχέδια και δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ. Σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις, η δημόσια χρήση χώρων που έχουν διαμορφωθεί για έναν και μόνο σκοπό αποκρύπτει τα όρια ιδιοκτησίας, μην επιτρέποντας τη συνολική διαχείρισή τους (όπως στην περίπτωση του έργου της Νέας Παραλίας στη Θεσσαλονίκη).

Τέλος, ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην υπόσταση του δημόσιου χώρου πέρα από το όριο του σχεδίου πόλης. Σε διαβαθμισμένες συνθήκες πολεοδομικής αβεβαιότητας αλλά σε ένα αστικοποιούμενο τοπίο, το πλαίσιο χωροθέτησης και λειτουργικού καθορισμού της δημόσιας γης εμφανίζει διαφορετικά χαρακτηριστικά απροσδιοριστίας. Η αδυναμία εφαρμογής ενός όποιου ισχυρού αποτελεσματικού ρυθμιστικού πλαισίου παρείχε κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο τις δυνατότητες και την ευχέρεια στην εκάστοτε πολιτική εξουσία, μέσα από κυβερνητικές προθέσεις ή/και επιλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης, να διαχειρίζεται τον περιαστικό χώρο με ελαστικούς όρους. Δηλαδή, να επιτρέπει αφενός να ασκούνται με μεγαλύτερη ευελιξία όποιες δημόσια διατυπωμένες ή έμμεσες πολιτικές χωροθετήσεων, αφετέρου στις επιχειρήσεις μεγάλης οικονομικής εμβέλειας να διατηρούν και να επεκτείνουν τις θέσεις τους και στις εταιρίες αστικών ακινήτων να αναπτύσσουν ελεύθερα προγράμματα γης (για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης βλ. αναλυτικά στο Χριστοδούλου 2015: 118-123). Σωρεία αποσπασματικών χωροθετήσεων κοινωφελών λειτουργιών με παρακείμενους κοινόχρηστους χώρους, αποτελούσε κανόνα στις περιαστικές περιοχές και τη «ζώνη» των μικρότερων οικισμών (πολεοδόμηση με τοπικά ρυμοτομικά και κατ' εξαίρεση ρυθμίσεις ως τροπολογίες σε διάφορους αλλότριους προς τον σχεδιασμό νόμους), απουσία οποιουδήποτε συνολικού σχεδιασμού. Εξαιρετικά σπάνια ήταν επίσης η άσκηση του «δικαιώματος προτίμησης του Δημοσίου» (Ν.947/79, αρ.55, Ν.1337/83, αρ.5) σε διαθέσιμες, ελεύθερες από δόμηση εκτάσεις, για τον επιδιωκόμενο προσανατολισμό, την ολοκλήρωση του σχεδιασμού ή τη δημιουργία τράπεζας γης.

Η εγγραφή της σύγχρονης ρευστότητας των αναπτυξιακών διαδικασιών στο μεταπολεμικό μοντέλο πολεοδομικής ανάπτυξης των ελληνικών πόλεων

Η πολεοδομική απροσδιοριστία της ανάπτυξης και διαχείρισης των δημόσιων χώρων αποτελεί δομικό ελάττωμα στην παραγωγή του αστικού χώρου, μέρος του πράγματι μνημειώδους «φορμαλισμού» και της «ακαμψίας» που χαρακτηρίζει το ελληνικό κρατικό-διοικητικό σύστημα στην εφαρμογή πολιτικών (Μανιτάκης 2015). Ωστόσο, κατά την περίοδο της κρίσης εντάχθηκε και αυτή, στην κυρίαρχη προβληματική της λεγόμενης αδράνειας αναπτυξιακών διαδικασιών, νοηματοδοτώντας θεσμικές αλλαγές για τη «μεταρρύθμιση» του σχεδιασμού όπως συμφωνήθηκαν με γενικούς και ειδικούς όρους στο πλαίσιο των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ) για την Ελλάδα.

Η σημασία της δημόσιας ιδιοκτησίας για την προσέλκυση κεφαλαίων για την ενίσχυση της αστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα αποτέλεσε ένα από τα επίκεντρα της συζήτησης για την αντιμετώπιση της κρίσης του χρέους. Από το 2010, υπάρχει μια επισταμένη προσπάθεια ιδιωτικοποίησης της δημόσιας περιουσίας και διευκόλυνσης της επιχειρηματικής της ανάπτυξης στο πλαίσιο των ΠΟΠ. Μέσω της νέας νομοθεσίας (Ν.3894/10, Ν.4072/12, Ν.4146/13), έχουν ληφθεί μέτρα για την προσέλκυση «στρατηγικών επενδύσεων» με πλήθος διευκολύνσεων για τους επενδυτές και σε διάκριση από τις συνήθεις διαδικασίες αδειοδοτήσεων και εγκρίσεων. Στο πλαίσιο των δεσμεύσεων στα ΠΟΠ, το κράτος εγκαταλείπει τον αποκλειστικό ρυθμιστικό του ρόλο στον χωρικό σχεδιασμό και βρίσκει πλέον σαφή προσανατολισμό στην κατεύθυνση των συναλλαγών στις αναπτυξιακές διαδικασίες. Σύμφωνα με νομικούς όρους η «συναλλακτική διοίκηση» (Ευστρατίου 2014, Ακριβοπούλου, Ανθόπουλος 2015: 42) είναι αυτή που αποσκοπεί στην παραγωγή κέρδους με σκοπό την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος κατά την οποία τα όργανα της διοίκησης και κατ' επέκταση οι (κρατικές) διοικητικές υπηρεσίες, δρουν πλέον ως ιδιώτες με τους κανόνες ιδιωτικού δικαίου. Εντούτοις, στο πλαίσιο της εθνικής και τοπικής ανάπτυξης, η δημόσια διοίκηση χειρίζεται τοπικές υποθέσεις, αφενός επιχειρώντας να διαμορφώσει στρατηγικούς στόχους ανάπτυξης και προγράμματα υλοποίησής τους σε περιβάλλον δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων, αφετέρου να προσποριστεί κέρδη στο πλαίσιο οικονομικών συναλλαγών. Καίριο ζήτημα παραμένει ο σεβασμός στη «δημοκρατική αρχή» (Ευστρατίου, ό.π.) ως προς τα διακυβεύματα της υιοθετούμενης ανάπτυξης, αφού δεν ακολουθούνται ουσιαστικά ανοιχτές διαδικασίες ενημέρωσης των πολιτών και λήψης αποφάσεων.

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 31

Καθοριστικό πεδίο δράσης αναδεικνύεται η δημόσια περιουσία σε γη (εντός και εκτός σχεδίου), η οποία φαίνεται να χάνει τα γνωρίσματά της ως δημόσιο αγαθό και να λαμβάνει χαρακτηριστικά αποκλειστικά ιδιωτικού συμφέροντος, να μετατρέπεται σε έναν μυθικό-φανταστικό ιδιώτη-άτομο, "fictive individual" (Blomley 2004: 7). Με τον Ν.3986/11 το δημόσιο ακίνητο ανάγεται ρητά σε «ιδιωτικό περιουσιακό στοιχείο του Δημοσίου», όχι επειδή προκύπτει ως τέτοιο κατά συγκυρία, όπως στο παρελθόν, αλλά ως εργαλείο στρατηγικής διαχείρισης ή «αξιοποίησης» της ιδιωτικής περιουσίας του Δημοσίου (βλ. Βιτοπούλου & Γιαννακού 2015). Ακραία στρατηγική συναλλακτική συνθήκη αποτελεί αυτή της εκποίησής του δημόσιου ακινήτου, μέσω του Ταμείου Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου (ΤΑΙΠΕΔ), το οποίο καλείται να συναλλαχτεί με ιδιώτες/ επιχειρηματίες/ επενδυτές προκειμένου να το αξιοποιήσει προσκομίζοντας κέρδη υπέρ δημοσίου οφέλους, στην παρούσα χρονική στιγμή με προτεραιότητα τη μείωση του δημόσιου χρέους και την εξασφάλιση θέσεων απασχόλησης σε έναν διαφορετικό απ' ότι στο παρελθόν κύκλο οικοδομικής δραστηριότητας. Σε ανάλογη κατεύθυνση, δημόσιοι φορείς αποστασιοποιούνται από την ενεργό πράξη σε σχέση με την περιουσία τους με βάση τις τοπικές ανάγκες αλλά και τις συλλογικά φαντασιακές θεωρήσεις των πόλεων από τους ίδιους τους πολίτες. Αντίθετα, η δημόσια περιουσία (κάθε δημόσιου φορέα, οργανισμού ή ΝΠΔΔ, και η εκκλησιαστική) αντιμετωπίζεται απλά – απλοϊκά και αποκλειστικά ως ιδιοκτησία – ακίνητο σε ένα περιουσιολόγιο δημόσιου οργανισμού/φορέα. Έτσι, διαπιστώνεται μια έντονα γενικευμένη τάση των δημόσιων οργανισμών-ιδιοκτητών - συμπεριλαμβανομένων των Δήμων, των πανεπιστημίων, των νοσοκομείων αλλά και Υπουργείων (λ.χ. το υπουργείο Εθνικής Άμυνας για τα εκκενωμένα στρατόπεδα, τα πανεπιστήμια για τις εκτός πανεπιστημιουπόλεων εκτάσεις τους) - να ενεργούν αβασάνιστα, κατά κύριο λόγο ως διαχειριστές ακινήτων, προκειμένου να καλύψουν τις δαπάνες τους άμεσα ή μακροπρόθεσμα, και βέβαια διαπραγματευόμενοι σχέδια ανάπτυξης υπό το πρίσμα περισσότερο της κερδοφόρας συναλλαγής παρά του δημόσιου οφέλους στο πλαίσιο των προτεραιοτήτων του σχεδιασμού και της βιώσιμης ανάπτυξης. Η αρχή της υπεροχής και της προστασίας του δημόσιου συμφέροντος στην οικιστική ανάπτυξη μεταλλάσσεται στη συγκυρία της οικονομικής κρίσης και επιδέχεται διαφοροποιημένες ερμηνείες, ακόμη και από το ίδιο το Συμβούλιο της Επικρατείας (Γώγος 2016).

Ακολουθώντας τις διεθνείς τάσεις νεοφιλελευθεροποίησης της ανάπτυξης, η πολιτική των «δημόσιων ακινήτων» εισάχθηκε στην Ελλάδα ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '90, όταν οι Συμπράξεις Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα (ΣΔΙΤ) προωθήθηκαν μέσω εθνικής νομοθεσίας (βλ. Α. Βιτοπούλου στο Βιτοπούλου κ.ά. 2015: 193-199). Τότε, ιδιωτικοποιήθηκαν πολυάριθμοι δημόσιοι οργανισμοί, ενώ στην ίδια περίοδο δραστηριοποιήθηκαν με επενδύσεις σε προνομιακά τεχνικά έργα υποδομών (λ.χ. οδικοί άξονες, Μετρό) διεθνείς χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, όπως η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων και η Παγκόσμια Τράπεζα στη χώρα μας (βλ. Δελαδέτσιμας 2004, Τριανταφυλλόπουλος, Αλεξανδροπούλου 2012, Χατζημιχάλης 2014: 77-83, Α. Βιτοπούλου στο Βιτοπούλου κ.ά. 2015: 233-235). Ωστόσο, άλλοτε η απροσδιοριστία των πολεοδομημένων δημόσιων χώρων και του καθεστώτος σχεδιασμού δημόσιων εκτάσεων, και άλλοτε ο καθορισμός τους μέσα από τα νεότερα πολεοδομικά πρότυπα σε ισχύοντα ΓΠΣ, αναχαίτισαν κατά κάποιον τρόπο τον απρόσκοπτη και άνευ όρων επιχειρηματική αξιοποίησή τους. Επιπλέον, επέτρεψαν την εμφάνιση αντιδράσεων «από τα κάτω» (βλ. αναπτυξιακά σχέδια για την αξιοποίηση του πρώην αεροδρομίου στο Ελληνικό, αντιδράσεις για την απόδοση της έκτασης του πρώην στρατοπέδου Καρατάσιου στη δυτική Θεσσαλονίκη προς πολεοδόμηση). Η προώθηση των ρυθμίσεων για την προετοιμασία και την υλοποίηση των Ολυμπιακών έργων στις αρχές της δεκαετίας 2000, αποτέλεσε άλλη μια εκδοχή εξυπηρέτησης της νεοφιλελευθεροποίησης των διαδικασιών αστικής ανάπτυξης στη χώρα μας, η οποία δικαιολογήθηκε και υιοθετήθηκε ως «κατ' εξαίρεση» για λόγους «εθνικού συμφέροντος». Μετάλλαξε συγκυριακά το μεταπολεμικό «συμβατικό πρότυπο αστικής ανάπτυξης» (Δελαδέτσιμας 2004, βλ. και Deladetsima 2003, Βαΐου κ.ά. 2004, Σταθάκης, Χατζημιχάλης 2004, , Χατζημιχάλης 2014: 84-85) το οποίο έχει αποτελέσει κύριο μηχανισμό ανταπόκρισης και μεθόδευσης της μεταπολεμικής αστικοποίησης και έχει καθορίσει το μεγαλύτερο μέρος του αστικού και κοινωνικού ιστού των ελληνικών πόλεων. Οι θεσμικές αλλαγές της περιόδου προετοιμασίας των Ολυμπιακών έργων αποτέλεσαν συνέχεια του συμβατικού αυτού προτύπου και τομή του με το νεο-

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 32

φιλελεύθερο μοντέλο το οποίο υιοθετείται σήμερα σε πολλές Ευρωπαϊκές πόλεις.

Στο νεοφιλελεύθερο πρότυπο διακρίνεται μια αλλαγή παραδείγματος ως προς τον τρόπο που ο δημόσιος χώρος σχεδιάζεται ως προς το περιεχόμενο του και τις διαδικασίες που τον καθορίζουν. Νέοι – μη δημόσιοι, δρώντες διεκδικούν κεντρικό ρόλο στην αστική ανάπτυξη (Madanipour et al 2014: 7-8, Haughton et al 2010). Ο αστικός χώρος αποτελεί όλο και περισσότερο πεδίο της ρευστής καπιταλιστικής χωρικότητας (Lefebvre 1977: 276-281), μεταλλάσσοντας διαρκώς τα παγκόσμια πρότυπα επενδύσεων και ανάπτυξης, στα οποία οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές δυναμικές τους προκαλούνται όλο και περισσότερο από δυναμικές σε υπερκείμενες γεωγραφικές κλίμακες, τα οποία αποκρυσταλλώνονται τοπικά με διαρκείς αναδιαρθρώσεις (Brenner 2000, Moulaert et al (eds) 2003). Χαρακτηριστική είναι η δράση διεθνών χρηματοπιστωτικών οργανισμών όπως η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων και η Παγκόσμια Τράπεζα. Η πολιτική τους για μεταρρυθμίσεις στους θεσμούς αστικής ανάπτυξης και διακυβέρνησης, όπως προσανατολίζεται στις πόλεις της Μεσογείου, ελάχιστα συνυφαίνεται με τις τοπικές παραδόσεις και τις βιωμένες πραγματικότητες και επιθυμίες των ανθρώπων σε κάθε τόπο, παρά το γεγονός ότι δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο «κοινωνικό κεφάλαιο» ως απαραίτητο στοιχείο υποστήριξης της ανταγωνιστικότητας των επενδύσεων (βλ. Τριανταφυλλόπουλος, Αλεξανδροπούλου 2012, Φουτάκης 2004: 54-57).

Τελευταία, είναι ο δημόσιος χώρος που προωθείται ως συνεκτική έννοια-κλειδί και δέλεαρ-εικόνα, «όραμα» αστικής ανάτασης και ευζωίας, για την υποστήριξη και προώθηση επενδυτικών σχεδίων που παρεισφρέουν και μεταλλάσσουν την τοπική παραγωγή του αστικού χώρου αδιάκριτα των παραδόσεων σχεδιασμού. Σύμφωνα με νεότερες προσεγγίσεις, αυτή η τάση συνοδεύεται από μια ενορχηστρωμένη τακτική αναζωογόνησης «μαλακών χώρων» (soft spaces), με εναλλακτικές «ασαφείς οριοθετήσεις» (fuzzy boundaries) (Allmendinger & Haughton 2008, 2009, 2010, Haughton et al 2010) η οποία δεν ανταποκρίνεται σε επίσημα διοικητικά όρια και αρμοδιότητες, ούτε επιχειρεί να τα χειριστεί άμεσα. Πρόκειται για ανάδειξη «νέων υπο-περιοχών με πολυάριθμες χωρικές ενότητες στην ανάπτυξη στρατηγικών και την εφαρμογή πολιτικών, που προκύπτουν σε διάφορες κλίμακες σχεδίων

Εικόνα 1: Ο δημόσιος χώρος στο πρώτο πλάνο προβολής της ανάπτυξης του Ελληνικού (ίδια επεξεργασία τρισδιάστατης απεικόνισης)

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 33

αναζωογόνησης ή χωρικού σχεδιασμού, οι οποίες απαγκιστρώνονται από ακαμψίες που σχετίζονται με τις επίσημες κλίμακες του θεσμοθετημένου σχεδιασμού και από τα δεσμά προϋπαρχόντων προτύπων εργασίας τα οποία θεωρούνται από διάφορες πλευρές, αργά, γραφειοκρατικά και ότι δεν αντανακλούν πραγματικές γεωγραφίες προβλημάτων και ευκαιριών» (Allmendinger & Haughton, 2009: 619).

Οι αλλαγές αυτές τίθενται ad hoc. Αναμοχλεύουν τις τυπικά διαχωρισμένες και αλληλο-εξαρτώμενες κλίμακες του χωρικού σχεδιασμού και είναι καθοριστικό ότι προωθούνται σε ένα υπόβαθρο υποστήριξης της αποκέντρωσης και της αναδιάρθρωσης των περιφερειακών/ τοπικών/ αστικών διοικήσεων (devolution). Η αναμόχλευση των κλιμάκων του χωρικού σχεδιασμού μέσα από επίσημες αλλά και άτυπες διαδικασίες, έρχεται να καλύψει τα προβλήματα αποσπασματικών επενδύσεων της πρώτης φάσης σχεδίων αστικής αναζωογόνησης που δημιουργούσαν «αστικά νησιά» (Moulaert et al (eds) 2003), υπέρ σχεδίων που δείχνουν να υιοθετούν αρχές ολοκληρωμένου (comprehensive) σχεδιασμού όντας όμως αποσπασματικά. Στη διαδικασία αυτή, ο δημόσιος χώρος εμφανίζεται ως πολεοδομική ανταπόδοση δημόσιου οφέλους, καθώς διευκολύνεται κατ' αυτόν τον τρόπο η στοχοκατευθυνόμενη άρση αντιστάσεων για την προώθηση εντοπισμένων επενδυτικών σχεδίων σε προνομιακά διαμορφωμένες αναπτυξιακές θέσεις.

Τα πλαίσια συρρίκνωσης του δημόσιου χώρου

Πώς όμως επιχειρείται να εισαχθεί αυτή η σύγχρονη ρευστότητα των αναπτυξιακών διαδικασιών στο συμβατικό πρότυπο πολεοδομικής ανάπτυξης (ό.π.) κατά την πρόσφατη περίοδο κρίσης στην Ελλάδα; Πώς καθορίζεται ο δημόσιος χώρος στους επιδιωκόμενους αστικούς μετασχηματισμούς οι οποίοι προβάλλονται ως «οράματα»; Με ποια στοιχεία εγγράφεται το παγκοσμιοποιημένο πρότυπο αστικής ανάπτυξης στην παράδοση και κουλτούρα σχεδιασμού καθορίζοντας τον δημόσιο χώρο; Σποραδικές αναδείξεις ζητημάτων γίνονται σε μια πληθώρα παρουσιάσεων (Αδηλενίδου κ.ά. επιμ. 2011) και ψηλαφίσεις ιδιαίτερα κρίσιμων πτυχών (Κλαμπατσέα 2011, Kaika 2012, Χατζημιχάλης 2014: 135-144, Stavridis 2014, Vaiou 2014, Α. Βιτοπούλου στο Βιτοπούλου κ.ά. 2015, Γώγος 2016, Vaiou, Kalantides 2016, Παγώνης 2017, Christodoulou, Lada 2017, Athanassiou 2017), που παραμένουν σε ένα ακαδημαϊκό πλαίσιο και ελάχιστα επηρεάζουν τη δημόσια συζήτηση και την κυρίαρχη ρητορική της ανάπτυξης, και βέβαια δεν συγκροτούν μια εναλλακτική πρόταση που να προάγει τελικά βελτιώσεις στο σύστημα και τις διαδικασίες χωρικού σχεδιασμού, τους σκοπούς και τις ποιότητές του.

Από την πλευρά μου, θεωρώ σημαντικό για τον δημόσιο χώρο και τις ιδιαίτερες συνθήκες αστικότητας στις ελληνικές πόλεις, η συζήτηση να έχει ως αφετηρία και τις ιδιαιτερότητες του σχεδιασμού στη χώρα μας αλλά και ευρύτερα τις μεταλλαγές των συνήθων (ordinary) πόλεων του ευρωπαϊκού νότου (Robinson 2002, 2006, Χριστοδούλου 2015), με συγκεκριμένους όρους, θετικά «επαρχιώτικους» (provincial) και μεταξύ των διαφορετικών ευρύτερων πλαισίων (inter-contextual) (Brenner, Schmid 2015: 163-165). Εντούτοις, χωρίς να έχω πρόθεση να εξαντλήσω τα ζητήματα των πρόσφατων εξελίξεων στο θεσμικό πλαίσιο του χωρικού σχεδιασμού όπως διαμορφώθηκε στη συνθήκη της κρίσης, είναι πρωταρχικό να εξεταστούν τα ζητήματα που αφορούν, τόσο τις δομές σχεδιασμού όσο και τους φορείς σχεδιασμού και τις σχέσεις μεταξύ τους, αφού ο δημόσιος χώρος τελικά παράγεται ως κοινωνικό και υλικό περιβάλλον μέσα από τις διαντιδράσεις θεσμών, δομών, δρώντων και υλικού χώρου στο ευρύτερο κοινωνικο-χωρικό πλαίσιο (Madanipour 1996: 132-136).

Σημαντικές παράμετροι στις υπό εξέλιξη συνθήκες παραγωγής και διακύβευσης του δημόσιου χώρου αποτελούν, αφενός οι κύριες νομοθετικές αλλαγές και η εφαρμογή τους με τις πρώτες κινήσεις ενεργοποίησης των νέων διατάξεων της «χωροταξικής – πολεοδομικής μεταρρύθμισης» (ενότητα 3.1), αφετέρου οι νέες διαδικασίες αστικής διακυβέρνησης στο πλαίσιο της αποκέντρωσης της διοίκησης (devolution) (ενότητα 3.2), οι οποίες συμπλέκονται αφανώς μάλλον, με τις διαδικασίες χωρικού σχεδιασμού στην τοπική κλίμακα των Περιφερειών και των Δήμων.

3.1. Ο δημόσιος χώρος ως διακύβευμα στη «χωροταξική – πολεοδομική μεταρρύθμιση»

Κατά την πρόσφατη περίοδο της κρίσης το σύστημα σχεδιασμού τέθηκε υπό επαναδιαπραγμάτευση προκειμένου να τιθασευτεί στο πλαίσιο της νεοφιλελευθεροποίησης της ανάπτυξης και να διευκολυνθούν χω-

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 34

ρικά οι «στρατηγικές επενδύσεις». Η λεγόμενη «πολεοδομική και χωροταξική μεταρρύθμιση» προωθήθηκε με τον Ν.4269/2014, σε μια προσπάθεια να συνυπάρξει η κληρονομιά της συνήθους διαδικασίας χωρικού και πολεοδομικού σχεδιασμού με τη διευκόλυνση των επενδύσεων μεγάλης κλίμακας και της ανάπτυξης ή πώλησης περιουσιακών στοιχείων δημόσιας ιδιοκτησίας. Με τον ίδιο σκοπό είχαν προηγηθεί διατάξεις που επιχειρήθηκαν στα πρώτα χρόνια της κρίσης για fast-track επενδυτικά σχέδια, οι οποίες κρίθηκαν αντισυνταγματικές λόγω της αποσπασματικότητάς τους και ανέδειξαν σειρά δυσκολιών στην εφαρμογή τους στην πράξη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ανάπτυξης του Ελληνικού η οποία προωθήθηκε ως επένδυση «ναυαρχίδα». Νέο στοιχείο αποτελούν τα *Ειδικά Χωρικά Σχέδια* (ΕΧΣ), που επινοήθηκαν για να καταστεί δυνατή η επιτάχυνση των διαδικασιών (αστικής) ανάπτυξης παράλληλα με τις μακροπρόθεσμες διαδικασίες της συνήθους αστικής ανάπτυξης μέσω των *Τοπικών Χωρικών Σχεδίων* (ΤΧΣ), τα οποία διατηρούνται στο θεσμικό πλαίσιο ως εξέλιξη των ΓΠΣ με εφαρμογή σε λιγότερες φάσεις. Η πρώτη νομοθετική διατύπωση της μεταρρύθμισης αναθεωρήθηκε με το Ν.4447/2016, κυρίως ως προς τις διαδικασίες κίνησης της διαδικασίας κατάρτισης των σχεδίων και τις αρμοδιότητες προώθησής τους, χωρίς όμως να μεταβληθεί το περιεχόμενο και ο σκοπός των σχεδίων.

Τα ΕΧΣ, αυτός ο νέος τύπος επίσημων πολεοδομικών σχεδίων που αναπτύσσεται τοπικά, αναφέρονται σε όλους τους τύπους των επινοημένων κατά την κρίση κατ' εξαίρεση σχεδίων για την εξυπηρέτηση μεγάλων έργων και επενδύσεων (ΕΣΧΑΔΑ, ΕΣΧΑΣΕ), καθώς και στις διάφορες αυτοτελείς χωροθετήσεις, οι οποίες αποτελούσαν πρακτικές τους κράτους με στόχο να τακτοποιήσει κάθε κλίμακας και προέλευσης πιέσεις ανάπτυξης στο χώρο στο παρελθόν (ΠΟΤΑ, ΠΟΑΠΔ, επιχειρηματικά – βιοτεχνικά πάρκα, τοπικά ρυμοτομικά, κ.ά.). Κυρίως, όμως, με τα ΕΧΣ εισάγεται κεντρικά πλέον στο εθνικό σύστημα σχεδιασμού το παγκοσμιοποιημένο νεοφιλελεύθερο μοντέλο αστικής ανάπτυξης των «μαλακών χώρων με ασαφείς οριοθετήσεις» (Allmendinger & Haughton 2009, Haughton et al 2010), το οποίο τίθεται αδιάκριτα για τις εντός και τις εκτός σχεδίου περιοχές (βλ. για παράδειγμα τα ΕΧΣ που προωθήθηκαν στη Θεσσαλονίκη το 2017-18: για τη ΔΕΘ, το στρατόπεδο Παύλου Μελά και το θαλάσσιο μέτωπο). Τα ΕΧΣ διαφοροποιούνται ως προς το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, από τα *Σχέδια Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης* (ΣΟΑΠ) του Ν. 2742/1999, αφού τοποθετούνται σε παράλληλη ισχύ με τα πολύ ευρύτερα γεωγραφικά και εμπεδωμένα στις διοικητικές πρακτικές *Τοπικά Χωρικά Σχέδια*, τα παλαιότερα ΓΠΣ της παράδοσης του καθολικού σχεδιασμού στη χώρα μας, και όχι ως αναπόσπαστα εξειδικευμένα τμήματά τους.

Με τα ΕΧΣ γίνεται μια ουσιώδης μετατόπιση του βάρους του σχεδιασμού και του ρόλου του κράτους από τη διασφάλιση του δημοσίου οφέλους με αναλυτικούς όρους σχεδιασμού του χώρου, στη διασφάλιση της «στρατηγικής επένδυσης» προκειμένου να υπάρξει οικονομικό όφελος με συνοπτικές διαδικασίες. Η διευκόλυνση των επενδύσεων με την ιδιαίτερη διαδικασία πολεοδόμησης, εισάγεται ως παράλληλη διαδικασία, σε ρήξη με τις διαδικασίες σχεδιασμού που επιχειρούσαν να διασφαλίσουν νομιμοποίησή του με δημοκρατικούς όρους ενημέρωσης, εκπροσώπησης ή συμμετοχής. Τα ΕΧΣ δεν συνυφαίνονται με ολοκληρωμένους όρους ούτε με τον τόπο ούτε με τις οργανωτικές και θεσμικές δομές που χαρακτηρίζουν την παράδοση και την κουλτούρα σχεδιασμού στη χώρα μας, προκρίνοντας σαφώς ανισότητες μεταξύ των δρώντων στις αναπτυξιακές διαδικασίες, μεταξύ του συνόλου των πολιτών και των ενδεχόμενων επενδυτών. Η προώθηση των σχεδίων προκρίνει το οικονομικό αντάλλαγμα της πολεοδόμησης. Επιπλέον, υπάρχει μια ουσιαστική συρρίκνωση του δημόσιου χώρου με ποιοτικούς και ποσοτικούς όρους. Στην πράξη στις νεο-πολεοδομούμενες περιοχές ο δημόσιος χώρος αποτελεί μετέωρο στοιχείο. Σχεδιάζεται χωρίς θεσμικά δεσμευτικές προδιαγραφές ή πρότυπα. Οι προδιαγραφές των ΕΧΣ αφορούν μόνο στις διαδικασίες εκπόνησης των μελετών. Η υλοποίησή του δημόσιου χώρου δεν διέπεται από σαφείς δεσμεύσεις ως προς τις ποιότητες και την κατανομή του, ούτε ως προς τις στοιχειώδεις για τη δημόσια υπόστασή του (ελεύθερη πρόσβαση και συγκέντρωση των πολιτών, σε σχέση με την κατοικία), ούτε ως προς τα τεχνικά του χαρακτηριστικά (λ.χ. περιβαλλοντικές προδιαγραφές). Εξίσου, χωρίς ποιοτικές προδιαγραφές συγκροτείται και ο δημόσιος χώρος στις περιοχές ιδιωτικής πολεοδόμησης του Ν.4280/2014 στις οποίες ωστόσο επιβάλλεται δέσμευση ως προς το ποσοστό του επί του συνόλου των εκτάσεων (50%) και αποδίδεται στο ελληνικό δημόσιο.

Η επιδιωκόμενη πολεοδομική μεταρρύθμιση προωθείται και με πλήθος σποραδικών στη νομοθεσία ρυθ-

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 35

μίσεων που ίσως μόνο οι κεντρικές υπηρεσίες του Υπουργείου Περιβάλλοντος είναι σε θέση να χαρτογραφήσουν και να κωδικοποιήσουν εκ νέου. Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να σημειωθεί η ποσοτική συρρίκνωση του δημόσιου χώρου με νέες διατάξεις, ακόμη και στις εντός σχεδίων περιοχές και εκτός του πλαισίου των «στρατηγικών επενδύσεων». Κατέρρευσε ένας απαράβατος όρος που ίσχυε κατά τις τροποποιήσεις ρυμοτομίας. Είναι δυνατή πλέον η τροποποίηση εγκεκριμένων ρυμοτομικών σχεδίων ακόμη και με μείωση της συνολικής επιφάνειας κοινοχρήστων χώρων και των κοινωφελών χώρων στον οικισμό. Με τον Ν.4315/2014 (αρ.3), ακόμη και μετά την αναθεώρησή του με το Ν. 4495/2017 για την εφαρμογή του σχεδιασμού (πράξη εφαρμογής, εισφορές κ.λπ.). Η περίοδος της κρίσης συνέπεσε με την παρέλευση του εύλογου χρόνου ολοκλήρωσης πολεοδομικών σκοπών της πρώτης περιόδου θέσπισης των ΓΠΣ (τέλη δεκαετίας ’80 και αρχές ’90). Πολλαπλασιάστηκαν έτσι τα αιτήματα πολιτών για αποχαρακτηρισμούς και άρση απαλλοτρίωσης των εκτάσεών τους οι οποίες προορίζονταν για δημόσιους χώρους σε περιοχές επεκτάσεων του σχεδίου πόλης, είτε αυτοδίκαια είτε με δικαστικές αποφάσεις. Πολλοί από αυτούς τους διεκδικούμενους δημόσιους χώρους επιχειρήθηκε να διασωθούν με την πληρωμή αποζημιώσεων από το Πράσινο Ταμείο στις αρχές της δεκαετίας 2010. Στη νέα κατάσταση η οποία αναδείχθηκε, γενικά η τοπική αυτοδιοίκηση δεν αντιτάχθηκε στην πράξη ούτε βέβαια κινητοποίησε τους πολίτες ώστε να γίνουν κατανοητά τα αποτελέσματα στο άμεσο περιβάλλον τους, με αποτέλεσμα να έχουν απωλεσθεί οριστικά πρώην χαρακτηρισμένοι δημόσιοι χώροι, αναπνοές στον πυκνοδομημένο ιστό των ελληνικών πόλεων. Αυτή η συρρίκνωση είναι αποτέλεσμα καθαρά των τοπικών κοινωνικο-οικονομικών συσχετισμών και πολιτικών εξυπηρετήσεων.

3.2. Ο δημόσιος χώρος ως διακύβευμα στις διαδικασίες αστικής διακυβέρνησης

Στο ρευστό σκηνικό των αναπτυξιακών διαδικασιών στην Αττική και στη Θεσσαλονίκη, κατ’ εφαρμογή της «μεταρρύθμισης», λείπουν πτυχές και ρόλοι που επηρεάζουν την αστική μεταμόρφωση και την παραγωγή δημόσιου χώρου σε κατευθύνσεις που προάγουν μάλλον τη διευκόλυνση των επενδυτών παρά των στοχευμένων επενδύσεων, και μαζί δημιουργούν ανισότητες και αδικίες ως προς τη συμβολή των ενδιαφερομένων στον χωρικό σχεδιασμό. Η διαδικασία «από την κορυφή προς τα κάτω» καθοδηγείται από δεσπόζουσες σχέσεις εξουσίας που ασκούνται κατά τη διαμόρφωση μοναδικών ευκαιριών ανάπτυξης (προνομιακοί τόποι και προγράμματα οικιστικής ανάπτυξης εκτός συνήθων διαδικασιών). Οποιεσδήποτε θεωρήσεις σχετικά με άλλες πτυχές της διαμόρφωσης του αστικού χώρου, όπως οι κοινωνικοπολιτικές και σχεδιαστικές ποιότητες, η ανθρώπινη συσχέτιση με τον τόπο και το τοπίο, η συμμετοχή των πολιτών, οι χωρικές ποιότητες, καθώς και αυτή καθ’ αυτή η διαχείριση του δημόσιου χώρου, αποφεύγονται στο πλαίσιο πολεοδομικών διαδικασιών οι οποίες παραμένουν αδιευκρίνιστες ως προς τους όρους εξέλιξής τους για τους περισσότερους εμπλεκόμενους αλλά και για τις δημόσιες διασφαλίσεις.

Στη συζήτηση για την αστική ανάπτυξη όπως εξελίσσεται σήμερα, ακούγεται απλοϊκή ή τετριμμένη η αναφορά στα ρυμοτομικά σχέδια και τα όριά τους. Ωστόσο αυτές οι στοιχειώδεις γραμμές που απαρτίζουν ένα σχέδιο πόλης στη χώρα μας έχουν αποτελέσει σταθερές για την εξέλιξη της μορφής και της λειτουργικής οργάνωσης των πόλεων από τον 19ο αιώνα, με οριστικούς όρους εφαρμογής. Λόγω της νομικά κανονιστικής τους υπόστασης αποτελούν ακόμη τα κύρια εργαλεία διευθέτησης των διαφορών μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων χώρων, όσο και φορείς χαρακτηρισμού και δικαιωμάτων ανάπτυξης της γης που ορίζουν. Αναφέρομαι σε αυτά, αφενός επειδή η σύνθεση και εφαρμογή τους απασχολούν στο μέγιστο τον σχεδιασμό ως προς το αποτέλεσμά του στην πράξη (μελετητές, δημόσιες υπηρεσίες, ιδιοκτήτες, επενδυτές, εργολάβοι και υπεργολάβοι, πολίτες), αφετέρου επειδή ιστορικά στη διαδικασία έγκρισης πριν την εφαρμογή τους, η γνωστοποίηση στο κοινό με ανακοίνωση στον τύπο και δημόσια ανάρτησή τους, έχει αποτελέσει τις απαρχές της χωρικής διακυβέρνησης στη χώρας μας με διατάξεις που μόνες ακόμη εφαρμόζονται αυτοτελώς κατά τη δημοσιοποίηση πολεοδομικών σχεδίων, ανεξάρτητα από τα στάδια του σχεδιασμού που έχουν προηγηθεί.

Παρά το γεγονός ότι κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο υπήρξαν αλλαγές στις θεσμικές διαδικασίες προώθησης του σχεδιασμού με διαφορετικούς βαθμούς συμμετοχής των τοπικών φορέων, του άμεσα ενδιαφερόμενου κοινού και των πολιτών, αυτές ποτέ δεν καλλιεργήθηκαν με ιδιαίτερα εργαλεία συμμετοχής σε ευρύτερες και πιθανόν απρόβλεπτες ζυμώσεις προκειμέ-

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 36

νου να συνεισφέρουν καθοριστικά στα αποτελέσματα του σχεδιασμού. Επίσης, ποτέ δεν τέθηκαν ως υποχρεωτικές πέραν από τις γνωμοδοτήσεις αρμόδιων φορέων σε ιδιαίτερους τομείς που επιβάλλονται από ιδιαίτερη νομοθεσία (αρχαιολογική, δασική, περιβαλλοντικής προστασίας) με βάση άρθρα του Συντάγματος και ευρωπαϊκές οδηγίες. Έτσι, η πρωτοπόρα για τη χώρα μας εισαγωγή των *Πολεοδομικών Επιτροπών Γειτονιάς* του Ν.1337/83 (αρ.30) στην 'Επιχείρηση Πολεοδομική Ανασυγκρότηση' ως θεσμική ανταπόκριση στις ανοιχτές συνελεύσεις γειτονιών (κυρίως σε περιοχές αυτογενών οικισμών/ «αυθαιρέτων»), τα *Συμβούλια Ρυθμιστικών Σχεδίων* Αθήνας και Θεσσαλονίκης της δεκαετίας '80 με τη συμμετοχή πλειάδας τοπικών φορέων, και οι συμμετοχικές διαδικασίες ως βήμα οριστικοποίησης των προτάσεων των ΓΠΣ του Ν.2508/97 που υιοθετήθηκαν από τους ΟΤΑ ανάλογα με συγκυριακές προθέσεις τους, δεν αποκρυστάλλωσαν μια νέα προσέγγιση στον σχεδιασμό. Δεν εξελίχθηκαν σε μια δυναμική ανοιχτή αλληλεπίδραση με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο πέρα από αφανείς δοσοληψίες που να υπερβαίνει τις στοιχειώδεις διαδικασίες έγκρισης ρυμοτομικών σχεδίων. Ο πρώτος νόμος για τη βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη (Ν. 2508/97, αρ.1), εξελίσσοντας τις διαδικασίες κοινωνικής νομιμοποίησης του σχεδιασμού, ανέφερε την ανάγκη της συμμετοχής και της αποκέντρωσης, με πρωτεύοντα τον ρόλο των ΟΤΑ στην αναπτυξιακή διαδικασία, αλλά και στην προώθηση της ενεργής συμμετοχής των πολιτών. Ωστόσο, εξετάζοντας τις συμμετοχικές διαδικασίες κατά την προώθηση των ΓΠΣ στην πράξη, η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών και των διαφόρων «διακυβευματιών» υπήρξε εξαιρετικά περιορισμένη αν όχι ανύπαρκτη κατά τα πρώτα στάδια του σχεδιασμού, ενώ είναι τυπικό οι αρμόδιοι φορείς να καλούνται να γνωμοδοτούν στα τελικά στάδια επεξεργασίας τους (Τασοπούλου 2011: 352-353).

Στο νέο θεσμικό πλαίσιο (Ν.4447/2016) ενισχυμένα από πλευράς κατάρτισης του επιτελικού σχεδιασμού εμφανίζονται κεντρικά όργανα διοίκησης, υπηρεσίες του Υπουργείου Περιβάλλοντος, το Υπουργικό Συμβούλιο και το *Εθνικό Συμβούλιο Χωροταξίας*. Το τελευταίο είναι το μόνο όργανο κοινωνικού διαλόγου που αναφέρεται στον Νόμο, αφού το *Κεντρικό Συμβούλιο Πολεοδομικών Θεμάτων και Αμφισβητήσεων* (ΚΕΣΥΠΟΘΑ) ασχολείται μόνο με θέματα που αφορούν στην άσκηση της εθνικής χωροταξικής πολιτικής και πολιτικής βιώσιμης ανάπτυξης και με την οριστική απόφαση, όσον αφορά κατά τόπους πολεοδομικά ζητήματα σε όλη την επικράτεια, ενώ γνωμοδοτικός παραμένει ο ρόλος των περιφερειακών ΣΥΠΟΘΑ. Οποιαδήποτε αναφορά σε συμμετοχικές διαδικασίες στο περιφερειακό και τοπικό επίπεδο σχεδιασμού έχει απαλειφθεί από το κύριο νομοθέτημα για τον χωρικό σχεδιασμό. Στις τεχνικές προδιαγραφές μελετών ΤΧΣ και ΕΧΣ (ΥΠΕΝ 2017α, 2017β) ενισχύεται ο ρόλος του ΚΕΣΥΠΟΘΑ (οριστική γνώμη πριν τη θέσπιση των ΤΧΣ και προέγκριση των ΕΧΣ), ενώ αναφέρεται απλά η «δημοσιοποίηση» της β΄ φάσης της μελέτης ΕΧΣ στο επίπεδο του ΟΤΑ και η γνωμοδότηση του Δημοτικού Συμβουλίου του ΟΤΑ χωρίς να διευκρινίζονται τα μέσα και οι τρόποι της διαδικασίας λήψης απόφασης.

Το ζήτημα της διαβούλευσης αντιμετωπίζεται με αντιμεταθετικές ιδιότητες σύμφωνα με το αποκεντρωμένο σύστημα διοίκησης στην τοπική αυτοδιοίκηση όπως για όλα τα τοπικά ζητήματα. Στο ανεξάρτητο με το χωρικό σχεδιασμό θεσμικό πλαίσιο που διέπει τις αρμοδιότητες Δήμων, Περιφερειών και των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων, στον Νόμο για τη «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης - Πρόγραμμα 'Καλλικράτης'» (Ν. 3852/10, επικ.εκδ.2014, αναφ. στο εξής ως 'Καλλικράτης') η διαβούλευση τίθεται στη διακριτική ευχέρεια των διοικήσεων των Δήμων και των Περιφερειών χωρίς να αποσαφηνίζεται σε ποια θέματα είναι αυτή υποχρεωτική. Οι *Επιτροπές Διαβούλευσης* (περιφερειακή και τοπική, αντίστοιχα στα αρ. 178 και 76), μεταξύ των λοιπών Επιτροπών, στις Περιφέρειες και τους Δήμους συγκροτούνται από πεπερασμένο αριθμό από καθορισμένους εκπροσώπους τοπικών φορέων, κινήσεις πολιτών και αιρετούς εκπροσώπους και έχουν εισηγητικό ρόλο προς τα αρμόδια όργανα λήψης αποφάσεων, όπως και η *Συνέλευση Κατοίκων Τοπικής Κοινότητας* (α.85). Επίσης, παροχή γνώμης της Περιφέρειας, και μόνο αυτή, προς την κρατική διοίκηση επιβάλλεται για χωροταξικά και πολεοδομικά θέματα στην επικράτειά τους (α.186-ΣΤ), όπως και του Δήμου σύμφωνα με τον Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων (αρ.75). Ιδιαίτερα η Περιφέρεια οφείλει να γνωμοδοτεί για την έκδοση κανονιστικών πράξεων σε σχέση με την αειφόρο ανάπτυξη, τα ρυθμιστικά ή χωροταξικά ή πολεοδομικά σχέδια και αποφάσεις χωροθέτησης εγκαταστάσεων ('Καλλικράτης', αρ. 188). Οι διατάξεις για τα νέα όργανα που εισήχθηκαν με τον 'Καλλικράτη' δεν έχουν ενεργοποιηθεί πλήρως σε όλους του ΟΤΑ, ενώ παρα-

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 37

τηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το αν, πώς και σε ποιο βαθμό την επιχειρούν σε σχέση με τα αντικείμενα αρμοδιοτήτων τους, όπως και ως προς την επαρκή εκπροσώπηση τοπικών φορέων και την ενημέρωση και συμμετοχή των πολιτών. Οι διαδικασίες διακυβέρνησης του 'Καλλικράτη' δεν έχουν δοκιμαστεί επαρκώς ως προς την οργάνωση και την επιτέλεσή τους, ενώ με δεδομένο ότι τα αποτελέσματά τους δεν μπορεί να είναι πολιτικά διασφαλισμένα, υπάρχει διάχυτη επιφυλακτικότητα από τις τοπικές διοικήσεις.

Εντούτοις, ανάμεσα στο συγκεντρωτικό σύστημα (διοίκησης του) χωρικού σχεδιασμού και το αποκεντρωμένο σύστημα τοπικής διακυβέρνησης διανύουμε μια φάση «ελεύθερων επιλογών» ενημέρωσης του κοινού μεταξύ ρύθμισης, ευελιξίας, και αμεσότητας ανταπόκρισης, και τελικά κυριαρχία μάλλον αυτόνομων αποφάσεων που δεν ακολουθούν καμία καθορισμένη διαδικασία ή μοντέλο αστικής διακυβέρνησης που να καθορίζει τελικά και τη λήψη αποφάσεων για το χωρικό σχεδιασμό (βλ. επισκόπηση Τασοπούλου 2012). Στην πράξη δεν υπάρχουν ούτε οδηγίες ειδικών στη συμμετοχή, ούτε σχετικές αναφορές στην κουλτούρα σχεδιασμού, έτσι ώστε να οργανωθούν τοπικά ως δυναμικές, συμμετοχικές ή συνεργατικές, διεργασίες διαβούλευσης. Η υποχρεωτική διαβούλευση για τα μεγάλα σχέδια και έργα περιορίζεται στην έκφραση γνώμης των τοπικών και λοιπών αρμόδιων φορέων στο πλαίσιο της Στρατηγικής Περιβαλλοντικής Εκτίμησης (ΚΥΑ 107017/28-8-2006), διαδικασία η οποία σε καμία περίπτωση δεν ανταποκρίνεται στην πολυπλοκότητα των σχέσεων των δρώντων που χαρακτηρίζει την αναπτυξιακή διαδικασία, ούτε αυξάνει την επίγνωση σε κρίσιμες θεωρήσεις των σχεδίων για όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη αφού δεν ανοίγει ζητήματα προς διαβούλευση παρά μόνο λαμβάνει γνώμες για ήδη διαμορφωμένα έργα. Επίσης, δεν καλύπτει τις πτυχές του δημόσιου χώρου. Έτσι, λοιπόν, αναδεικνύονται κατά τόπους διαφορετικές ενορχηστρώσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας με ασαφή προοπτική. Όταν ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης, αρμόδιος αναπληρωτής Υπουργός Περιβάλλοντος & Ενέργειας διατύπωνε την παρότρυνση «ας ξεκινήσει η διαβούλευση!» στη δημόσια εκδήλωση ανακοινώσεων για τον σχεδιασμό του θαλασσίου μετώπου της Θεσσαλονίκης (11-2017), αυτό αποτελούσε μια απλή ευχή για τη δημιουργία εντυπώσεων και δεν είχε καμία δεσμευτική υπόσταση ως διαδικασία.

Σε όλα τα σχέδια αστικής ανάπτυξης που βρίσκονται σε εξέλιξη στην τρέχουσα περίοδο στην Αττική και στη Θεσσαλονίκη, οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων και προώθησης του σχεδιασμού παραμένουν συσκοτι-

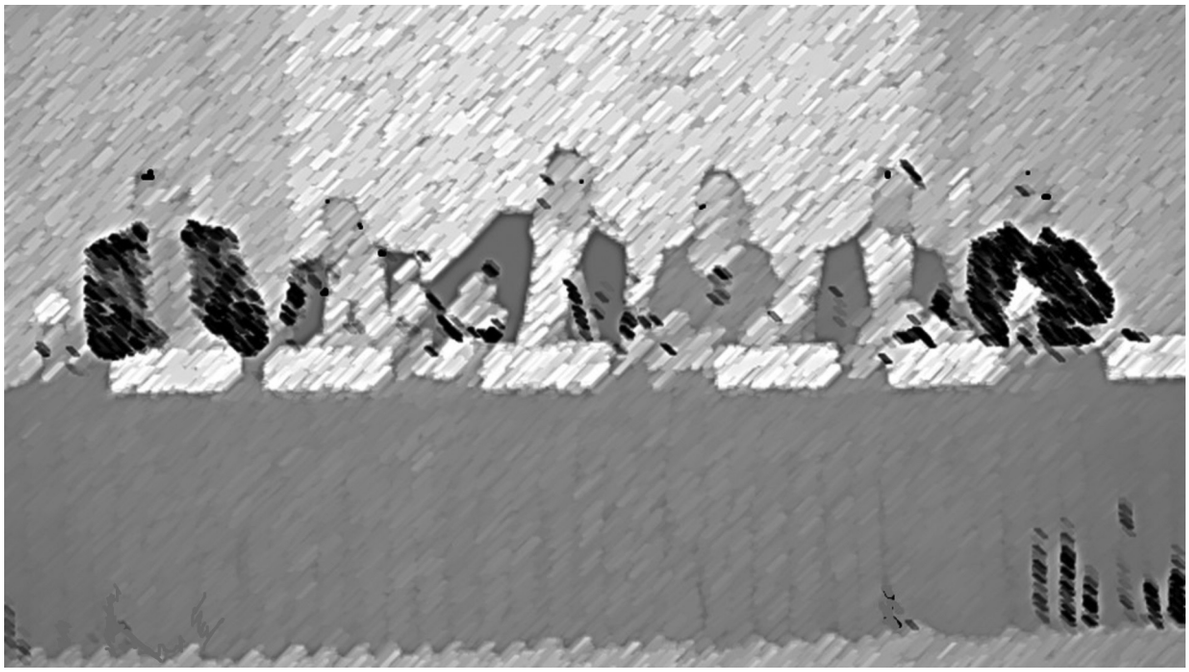

Εικόνα 2: Προνομιακοί ομιλητές κατά τη δημόσια ανακοίνωση για τον σχεδιασμό του θαλάσσιου μετώπου της Θεσσαλονίκης (ίδια επεξεργασία φωτογραφίας)

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 38

σμένες για το ευρύ κοινό, αλλά και για τις ίδιες τις υπηρεσίες που έχουν αρμοδιότητες. Επίσης, δεν παρέχονται επαρκείς δυνατότητες έκφρασης των απόψεων και των επιθυμιών των πολιτών – μελλοντικών χρηστών που πρόκειται να κατοικήσουν τον χώρο και στους οποίους απευθύνεται θεωρητικά η προοπτική βελτίωσης του αστικού περιβάλλοντος. Οι φορείς σχεδιασμού είναι αδιευκρίνιστοι, αφού εμπλέκονται νέοι δρώντες παγκόσμιας εμβέλειας (χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, διεθνείς εταιρείες συμβούλων, ιδιωτικά ιδρύματα – χορηγοί που καθορίζουν μονομερώς όρους της ανάπτυξης, κ.ά.) ή τοπικοί φορείς χωρίς σαφείς αρμοδιότητες ή εκπροσώπηση (Τεχνικό Επιμελητήριο, επιφανείς αρχιτέκτονες, δημόσιες προσωπικότητες, εργολάβοι, μελετητές), πέρα από τις τυπικές διαδικασίες ανάθεσης μελετών του Δημοσίου, και βέβαια οι δημοσιογραφικοί οργανισμοί σε φαινομενικά πρωτοβουλιακούς ρόλους (με βάση διερεύνηση των δημοσιευμάτων για τα ΕΧΣ στη Θεσσαλονίκη, βλ. και ανάλογη περιγραφή Μπελλαβίλα, 2017 για την ανάπτυξη στο Ελληνικό).

Η εξασφάλιση της κοινωνικής νομιμοποίησης των νέων σχεδίων αστικής ανάπτυξης γίνεται με την χειραγώγηση της αποδοχής από το κοινό. Αυτά αναφέρονται άλλοτε ως πολεοδομικά σχέδια, άλλοτε ως αστικά σχέδια ή σχέδια αστικής ανάπλασης, αλλά κυρίως με τον όνομα του τόπου που πρόκειται να μετασχηματιστεί. το «Ελληνικό», ο «Ελαιώνας», το «θαλάσσιο μέτωπο», το (στρατόπεδο) «Παύλου Μελά», η ΔΕΘ, αναδύονται ως μαλακοί, εν δυνάμει θελκτικοί χώροι, για την αξιοποίηση των οποίων θεωρείται ανεπίτρεπτο να αρθρωθούν αντιρρήσεις. Η οριοθέτησή τους σημειώνεται «ενδεικτικά» ασαφώς, ενώ κυριαρχεί στα ΜΜΕ η προβολή έτοιμων εικόνων, «οραμάτων» του μέλλοντος και οι περιγραφές τους από προνομιακούς ομιλητές. Η ανοιχτή πολιτική διαπραγμάτευση της τοπικής ανάπτυξης με την ευρεία συμμετοχή του κοινού θεωρείται στοιχείο καθυστέρησης, παρά προσανατολισμού, εμπλουτισμού ή συνθήκη διασφάλισης της προωθούμενης επένδυσης. Εντούτοις, αναπτύσσεται κατά τόπους άτυπα, με την καθημερινή αμφισβήτηση «από τα κάτω» (άτυπες ομάδες ενεργών πολιτών που αναδεύουν τις εγκατεστημένες συνθήκες, νέα κινήματα που δρουν το «δικαίωμά τους στην πόλη»). Μερικές φορές με συμμετοχικές καινοτομίες στην επίσημη αστική διαχείριση, τοπικές αρχές πειραματίζονται με την ενεργοποίηση των πολιτών στον δημόσιο χώρο ή συνασπίζονται με ιδιωτικούς εταίρους (Athanassiou et al 2018).

Εικόνα 3: Αυθόρμητες εκδηλώσεις υποστήριξης της βιωμένης αστικής ζωντάνιας από πολίτες (ίδια επεξεργασία φωτογραφίας)

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 39

Απόντες και λανθάνοντες ρόλοι στις διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και τη συγκρότηση του δημόσιου χώρου

Οι αλλαγές στους όρους παραγωγής του αστικού χώρου στη χώρα μας, γίνονται κατανοητές στο ευρύτερο παγκόσμιο πλαίσιο που αναγνωρίζουν πολλοί μελετητές ήδη από το τέλος του 20ου αιώνα, την επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων μεταξύ των αστικών χώρων και των παγκόσμιων διεργασιών της καπιταλιστικής συσσώρευσης, της πολιτικής απορρύθμισης και των κοινωνικών αγώνων, αλλά και την εγκατάλειψη της τομεακής λογικής του σχεδιασμού. Στην Ελλάδα, οι ατελείς προσαρμογές και οι αντιφάσεις του παγκοσμιοποιημένου μοντέλου αστικής ανάπτυξης δεν έχουν αναδειχθεί.

Ωστόσο, στις χώρες του νεοφιλελεύθερου αγγλοσαξονικού κόσμου και του προωθημένου καπιταλισμού (advanced capitalism) απ' όπου προέρχεται το λεγόμενο παγκοσμιοποιημένο μοντέλο αστικής ανάπτυξης των εντοπισμένων μεγάλης κλίμακας αστικών αναπτύξεων (Moulaert et al (eds) 2003), το οποίο εφαρμόζεται αποκλειστικά για την παραγωγή του αστικού χώρου, αυτό έχει εξελιχθεί με διαρκείς ανταποδόσεις και είναι πλέον σύνηθες, αν όχι επιβεβλημένο σε πολλές διοικήσεις πόλεων να εντάσσουν και θεσμικά την έκφραση των τοπικών κοινωνιών. Αυτό γίνεται με την προώθηση του συμμετοχικού ή συνεργατικού (participatory/ collaborative) σχεδιασμού και την προώθηση θεσμικά δεσμευτικών πολυεπίπεδων σχημάτων και διεργασιών αστικής διακυβέρνησης (Healy 1997, 2006, Madanipour et al 2001). Κατ' αυτόν τον τρόπο, θεωρείται ότι αναγνωρίζεται το πλέγμα αναπόφευκτων κοινωνικο-χωρικών σχέσεων (relationality) σε μια συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης ενός τόπου με εισροές και βάρη (Allmendinger & Haughton, 2009, Carmona 2014). Οι διαδικασίες αυτές εφόσον είναι δεσμευτικά συγκροτημένες και συστηματικά εμπλουτίζουν τις προωθούμενες προτάσεις, έχουν τις περισσότερες φορές θετικά αποτελέσματα τόσο στην ένταξη των παρεμβάσεων στη ζωή των πόλεων όσο και στην ίδια τη διασφάλιση της επένδυσης μακροπρόθεσμα (Heally 1997). Επιτρέπουν δε, την ανάπτυξη νέων δυναμικών σχέσεων αμοιβαίας εξέλιξης επιδιώξεων μεταξύ διοικούντων και πραγματικών δρώντων και χρηστών στον αστικό χώρο και ως έναν βαθμό διασφαλίζουν ποιότητες του τόπου, του κοινού συμφέροντος αλλά και την ίδια την ασφάλεια των επενδύσεων μακροπρόθεσμα (Healy 2006).

Αντίθετα, για τις ελληνικές πόλεις, έναντι της σύγχρονης ρευστότητας των διαδικασιών του πολεοδομικού σχεδιασμού και της αστικής ανάπτυξης, δεν έχουν δομηθεί ακόμη συστημικές αναπληρώσεις με αντίκρισμα στον δημόσιο χώρο. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός, η αστική ανάπτυξη και η αστική διακυβέρνηση παραμένουν ασυντόνιστες δράσεις, κατά την εξέλιξη των οποίων ο δημόσιος χώρος τίθεται στο επίκεντρο, με ασαφή χαρακτηριστικά. Το παγκοσμιοποιημένο μοντέλο αστικής ανάπτυξης όπως εγγράφεται στο νέο θεσμικό πλαίσιο προέρχεται από μια αλλότρια παράδοση και κουλτούρα σχεδιασμού που ανταποκρίνεται σε διαφορετικές θεσπίσεις της ίδιας της ιδιοκτησίας με διαφορετικές καταβολές δικαίου. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός ως μια δυναμική διαδικασία που προκαλεί αμφισβητήσεις και διεκδικήσεις, αποκρυσταλλώνοντας τα αποτελέσματά τους στο χώρο, βρίσκεται στη δίνη της μεταρρύθμισης. Δομικά συστημικά ελαττώματα του παρελθόντος στην υλοποίηση και τις ποιότητες του σχεδιασμού δεν αντιμετωπίζονται, ενώ η αστική διακυβέρνηση είναι ακόμη εσωστρεφής και αστάθμιστη.

Ο δημόσιος χώρος συρρικνώνεται σε ένα ευρύ φάσμα εκφάνσεων και καθορισμών του, όπως προωθείται το παγκοσμιοποιημένο μοντέλο αστικής ανάπτυξης στη χώρα μας. Η θεσμική απροσδιοριστία του πολεοδομημένου δημόσιου χώρου που διασφάλιζε πολλαπλές ζωντανές βιωμένες πραγματικότητες από πλειάδα ρόλων, αντικαθίσταται θεσμικά από έναν «ορφανό» δημόσιο χώρο χωρίς πολιτική νοηματοδότηση, αποξενωμένο από τις ιδιότητές του ως δημόσιο αγαθό. Ο δημόσιος χώρος προβάλλεται απλοϊκά, συρρικνώνεται με ποσοτικούς όρους αλλά και στα ποιοτικά του χαρακτηριστικά για να καταναλωθεί ως εικόνα, όχημα για την υποστήριξη ιδιωτικών επενδύσεων. Οι διαδικασίες διαπραγμάτευσης και ανταποδόσεων των ιδιωτικών επενδύσεων σε δημόσιο χώρο με ποιοτικούς και ποσοτικούς όρους παραμένουν αδιευκρίνιστες και αδιαφανείς, ενώ διακυβεύονται σημαντικές εκτάσεις (και σε μεγάλο βαθμό δημόσιας ιδιοκτησίας) για τον μετασχηματισμό ευρύτερων αστικών περιοχών. Εναλλακτικές προτάσεις και ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης στις τοπικές κοινωνίες αποσιωπώνται.

Ταυτόχρονα, στη χώρα μας όπως και διεθνώς, η ριζοσπαστικοποίηση της δημόσιας ζωής προσδιορίζει εκ νέου, (συνταγματικά) κατοχυρωμένα δικαιώματα που τείνουν να απωλεσθούν, με άξονα την προώθηση της αντίληψης συλλογικής κτήσης του αστικού χώρου

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 40

(urban commons). Πρακτικές χωρικής διεκδίκησης δομούνται στη βάση ασυμφωνιών (dissensus) παρά ευρέων συναινέσεων για την αστική ανάπτυξη (Knierbein, Viderman (eds) 2018). Είναι σχεδόν βέβαιο ότι απόντες και λανθάνοντες ρόλοι οι οποίοι στη ρευστότητα των αναπτυξιακών διαδικασιών απαλείφονται θεσμικά κατά τη συγκρότηση του πολεοδομημένου δημόσιου χώρου, θα καθορίσουν και την κατά τόπους έκβασή τους.

Βιβλιογραφία

Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, T., Padovani, L. (2004) *Housing and Welfare in Southern Europe*, Oxford: Blackwell Publishing.

Allmendinger, P., Haughton, G. (2009) Soft Spaces, Fuzzy Boundaries, and Metagovernance: The New Spatial Planning in the Thames Gateway, *Environment and Planning A: Economy and Space,* Vol 41, Issue 3, pp. 617 – 633.

Allmendinger, P., Haughton, G. (2010) Spatial Planning, Devolution, and New Planning Spaces, *Environment and Planning C: Politics and Space,* Vol 28, Issue 5, pp. 803 – 818.

Athanassiou, E. (2017) The hybrid landscape of public space in Thessaloniki in the context of crisis*, Landscape Research*, 42:7, pp. 782-794.

Blomley, N.K. (2004) *Unsettling the City: Urban Land and the Politics of Property*. London: Routledge.

Brenner, N. (2000) The urban question as a scale question: Reflections on Henri Lefebvre, urban theory and the politics of scale. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24, pp. 361–378.

Brenner, N. and Schmid, C. (2015) Towards a New Epistemology of the Urban? *City,* 19 (2–3), pp. 151–182.

Carmona, M. (2014) The Place-shaping Continuum: A Theory of Urban Design Process. *Journal of Urban Design*, 19 (1), pp. 2-36.

Christodoulou, C., Lada S. (2017) Urban design in the neoliberal era: reflecting on the Greek Case. *Journal of Urban Design*, 22 (2), pp.144–146.

Haughton, G., Allmendinger, P., Counsell, D., Vigar, G. (2010) *The New Spatial Planning: Territorial Management with Soft Spaces and Fuzzy Boundaries*. Oxon & NY: Routledge.

Healey, P. (2006) Relational complexity and the imaginative power of strategic spatial planning, *European Planning Studies*, 14:4, pp. 525-546.

Healy, P. (1997) *Collaborative Planning: Shaping Place in Fragmented Societies*. Hampshire & London: MacMillan Press

Kaika, M. (2012) The Economic Crisis Seen from the Everyday. *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action* 16 (4): pp. 422–430.

Knierbein, S. & Viderman T. (2018) (eds) *Public Space Unbound: Urban Emancipation and the Post-Political Condition.* London & New York: Routledge.

Lefebvre, H. (1977) *Δικαίωμα στην Πόλη. Χώρος και Πολιτική.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Madanipour, A. (1996) *Design of Urban Space: An Inquiry into a Socio-spatial Process.* Chichester & New York: Wiley.

Madanipour, A., Hull, A., Healy, P. (2001) *The Governance of Place: Space and Planning Processes*. Oxon & NY: Routledge.

Madanipour, A., Knierbein, S., Degros, A. (2014) *Public Space and the Challenges of Urban Transformation in Europe*. New York: Routledge.

Moulaert, F., Rodriguez, A., Swyngedouw, E. (eds) (2003) *The Globalized City: Economic Restructuring and Social Polarization in European Cities*. Oxford: Oxford University Press.

Singer, J.W. (2000) Property and Social Relations. From Title to Entitlement. In Geisler, C. and Daneker, G. (eds.) *Property and Values: Alternatives to Public and Private Ownership*. Washington D.C.: Island Press, pp. 3-19.

Singer, J.W. (2006) The Ownership Society and Takings of Property: Castles, Investments, and Just Obligations. *Harvard Environmental Land Review,* 30 (2), pp. 309-338.

Stavrides, S. (2014). Emerging common spaces as a challenge to the city of crisis. *City*, 18, pp. 546–550.

Vaiou, D. (2014) Tracing Aspects of the Greek Crisis in Athens: Putting Women in the Picture. *European Urban and Regional Studies*, 23 (3), pp. 220–230.

Vaiou, D., and Kalantides, A. (2016) Practices of Collective Action and Solidarity: Reconfigurations of the Public Space in Crisis-Ridden Athens, Greece. *Journal of Housing and the Built Environment*, 31, pp. 457–470.

Van der Walt, A. J. (2009) *Property in the Margins*. Portland: Hart Publishing.

Αδηλενίδου, Γ., Γουδίνη, Α., Κούρτη, Π., Μπεκιαρίδης, Β., Τα-ράνη, Π. (επιμ) (2011) *Δημόσιος Χώρος ... Αναζητείται – Συνέδριο ΤΕΕ-ΤΚΜ*, Θεσσαλονίκη: Cannot Not Design.

Ακριβοπούλου, Χ.Μ., Ανθόπουλος, Χ. (2015) *Εισαγωγή στο Διοικητικό Δίκαιο*. Αθήνα: ΕΜΠ - «Κάλλιπος» Αποθετήριο Ακαδημαϊκών Ηλεκτρονικών Συγγραμμάτων και Βοηθημάτων.

Βιτοπούλου, Α., Γεμενετζή, Γ., Γιαννακού, Α., Καυκαλάς, Γ., Τασοπούλου, Α. (2015) *Βιώσιμες πόλεις. Προσαρμογή και Ανθεκτικότητα σε Περιόδους Κρίσης*. Αθήνα: ΕΜΠ - «Κάλλιπος» Αποθετήριο Ακαδημαϊκών Ηλεκτρονικών Συγγραμμάτων και Βοηθημάτων.

Βιτοπούλου, Α. & Γιαννακού, Α. (2015) Ιστορικές διαδράσεις πολιτικής γης και πολεοδομικού σχεδιασμού: συνέχειες και ανατροπές στην περίοδο της κρίσης. *Πρακτικά σε ηλεκτρονική μορφή*, 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, 24-27 Σεπτεμβρίου 2015. Βόλος: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, 13 σελ.

Γώγος, Κ. (2016) Οικονομική κρίση και οικιστικό περιβάλλον στη νομολογία του ΣτΕ, *Δικτυακός Τόπος Νόμος + Φύση*, http://nomosphysis.org.gr/14908/oikonomiki-krisi-kai-oikistiko-perivallon-sti-nomologia-toy-ste/, (τελευτ. πρόσβαση: 10-3-2018).

Δελλαδέτσιμας, Π. Μ. (2004) Η τρέχουσα δυναμική της ανάπτυξης της Αθήνας : συμβατικό-νέο πρότυπο και έργα υποδομής. *Γεωγραφίες*, 7, σελ. 48-64.

Ευστρατίου, Π. Μ. (2014). *Δημοκρατική Αρχή και Διοικητικό Δίκαιο*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε.

Κλαμπατσέα, Ε. (2011) Χωρικά αποτυπώματα και προκλήσεις σχεδιασμού σε συνθήκες κρίσης: η ελληνική περίπτωση. Εισήγηση στο 9ο Εθνικό Συνέδριο ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

003_Layout 1 15/11/2018 4:06 μ.μ. Page 41

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ (ERSA-GR) «Περιφερειακή Ανάπτυξη και Οικονομική Κρίση: Διεθνής Εμπειρία και Ελλάδα», 2011, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 6 - 7 Μαΐου [διαθέσιμη: http://www.prd.uth.gr/sites/GS_RSAI/CONFERENCE_MAY2011_SITE/PAPERS_MAY2011_PDF_CD/KLABATSEA_R_90.pdf, τελ. προσβ. 23-1-2018]

Κούρτη, Π. (2011) Κοινή χρήση και ιδιοκτησιακό καθεστώς. Εξετάζοντας δύο βασικά χαρακτηριστικά του πολιτικού νοήματος του δημόσιου χώρου. Στο Αδηλενίδου, Γ., Γουδίνη, Α., Κούρτη, Π., Μπεκιαρίδης, Β., Ταράνη, Π. (επιμ) *Δημόσιος Χώρος ... Αναζητείται – Συνέδριο ΤΕΕ-ΤΚΜ*, Θεσσαλονίκη: CannotNotDesign.

Μανιτάκης, Α. (2015) *Δημόσια Διοίκηση και Διοικητική Μεταρρύθμιση, εγκλωβισμένες στον ιστό της πολυνομίας και της τυπολατρίας: προτάσεις για την απαγκίστρωσή τους*. Ηλεκτρονική δημοσίευση, HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository (τελ. πρόσβαση 26-5-2017).

Μπελλαβίλας, Ν. (2017) Εμποδίζοντας την επένδυση του Ελληνικού. *Commonality,* https://commonality.gr/ebodizontas-tin-ependysi-tou-ellinikou/ (τελευτ. πρόσβαση 23-3-2018)

Οικονόμου, Δ. (1993) Στεγαστική Πολιτική: Σημερινή Κατάσταση και Προοπτικές στις Χώρες της Ε.Κ. και την Ελλάδα στο Γετίμης, Π., Γραβάρης, Δ. (επιμ.) *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική: Η Σύγχρονη Προβληματική*. Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 313-360.

Οικονόμου, Δ. (2000α) Η Περιβαλλοντική Διάσταση της Πολεοδομικής Πολιτικής στη Μεταπολεμική Ελλάδα, στο Μοδινός, Μ., Ευθυμιόπουλος, Η. (επιμ.) *Η Βιώσιμη πόλη*, Αθήνα: Στοχαστής / Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών (ΔΙΠΕ), σελ. 47-69.

Οικονόμου, Δ. (2000β) Τα Μεγάλα Έργα στην Αττική και τα Νέα Στοιχεία της Πολεοδομικής Πολιτικής, στο Μαλούτας, Θ. (επιμ.) *Κοινωνικός και Οικονομικός Άτλας της Ελλάδας, Τόμος 1ος: Οι Πόλεις*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Ecole Francaise d'Athènes, Αθήνα – Βόλος, ΕΚΚΕ – Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σελ. 80-81.

Σιόλας, Α., Βάσση, Α., Βλαστός, Θ., Κυριακίδης, Χ., Μπακογιάννης, Ε., Σίτη, Μ. (2015) *Μέθοδοι, Εφαρμογές και Εργαλεία Πολεοδομικού Σχεδιασμού*. Αθήνα: ΕΜΠ - «Κάλλιπος» Αποθετήριο Ακαδημαϊκών Ηλεκτρονικών Συγγραμμάτων και Βοηθημάτων.

Τασοπούλου, Α. (2011) Αστική Διακυβέρνηση: Πολεοδομική Πολιτική και Διαχείριση του Χώρου με Αφορμή στα ΓΠΣ-ΣΧΟΟΑΠ στην Ελλάδα. *Διδακτορική Διατριβή*, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, ΑΠΘ, διαδικτυακή δημοσίευση http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/28905#page/1/mode/2up [τελευτ. πρόσβ.: 18-6-2018]

Τασοπούλου, Α. (2012) Προσεγγίζοντας τη διακυβέρνηση και τα θεωρητικά της διλήμματα. *Αειχώρος*, 17, σελ. 4-33.

Τριανταφυλλόπουλος, Ν., Αλεξανδροπούλου, Ι. (2012) Ο ρόλος των διεθνών χρηματοπιστωτικών οργανισμών στην αστική ανάπτυξη και διακυβέρνηση των πόλεων μητροπόλεων της Μεσογείου. Στο Μπεριάτος, Η., Παπαγεωργίου, Μ. (επιμ.) *Χωροταξία-Πολεοδομία-Περιβάλλον στον 21ο Αιώνα*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας (β΄έκδοση), σελ. 327-340.

Φουτάκης, Δ. (2004) Χώρος, ανταγωνιστικότητα και κοινωνικό κεφάλαιο: μια κριτική ανασκόπηση. Στο Καυκαλάς, Γ. (επιμ.) (2004*) Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης. Θεωρητικές Προσεγγίσεις & Πολιτικές*. Αθήνα: Κριτική, σελ. 39-71.

Χατζημιχάλης, Κ. (2014) *Κρίση Χρέους και Υφαρπαγή Γης*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.

Χριστοδούλου, Χ. (2008) Αστικοποίηση και Χώροι Κοινωνικού Αποκλεισμού: Εγκαταστάσεις Κατοίκησης στην Περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, 1980-2000. *Διδακτορική Διατριβή*, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, ΑΠΘ, διαδικτυακή δημοσίευση: http://ikee.lib.auth.gr/record/105525/files/ChristodoulouFinal.pdf [τελευτ. πρόσβ. : 26-1-2018].

Χριστοδούλου, Χ. (2015) *Τοπία Αστική Διάχυσης. Αστικοποίηση και Πολεοδομικός Σχεδιασμός. Η περιφέρεια της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Αναφορές σε νόμους και νομικές διατάξεις

Ν.Δ.17-7-1923 *«Περί σχεδίων πόλεων και συνοικισμών του Κράτους και οικοδομής αυτών»*

Ν.947/1979 *«Περί οικιστικών περιοχών»*

Ν.1337/1983 *«Επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων, οικιστική ανάπτυξη και σχετικές ρυθμίσεις»*

Ν.2508/1997 *«Βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη των πόλεων και οικισμών της χώρας»*

Ν. 2742/1999 *«Χωροταξικός σχεδιασμός και αειφόρος ανάπτυξη»*

ΚΥΑ 107017/28-8-2006 «*Εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων σε συμμόρφωση με τις διατάξεις της Οδηγίας 2001/42/ΕΚ»* (ΦΕΚ 1225/Β/5-9-2006)

Ν.3852/2010 *«Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης − Πρόγραμμα Καλλικράτης»*

Ν.3894/2010 *«Επιτάχυνση και διαφάνεια υλοποίησης Στρατηγικών Επενδύσεων "fast - track", όπως συμπληρώθηκε με τους Ν.4072/12 και 4146/13»*

Ν.3986/2011 *«Επείγοντα Μέτρα Εφαρμογής Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2012− 2015»*

Ν.4072/2012 *«Βελτίωση επιχειρηματικού περιβάλλοντος − Νέα εταιρική μορφή − Σήματα − Μεσίτες Ακινήτων − Ρύθμιση θεμάτων ναυτιλίας, λιμένων και αλιείας και άλλες διατάξεις»*

Ν.4146/2013 *«Διαμόρφωση Φιλικού Αναπτυξιακού Περιβάλλοντος για τις Στρατηγικές και Ιδιωτικές Επενδύσεις και άλλες διατάξεις»*

Ν.4269/2014 *«Χωροταξική και πολεοδομική μεταρρύθμιση - Βιώσιμη ανάπτυξη»*

Ν. 4280/2014 *«Περιβαλλοντική αναβάθμιση και ιδιωτική πολεοδόμηση − Βιώσιμη ανάπτυξη οικισμών Ρυθμίσεις δασικής νομοθεσίας και άλλες διατάξεις»*

Ν.4315/2014 *«Πράξεις εισφοράς σε γη και σε χρήμα - Ρυμοτομικές απαλλοτριώσεις και άλλες διατάξεις»*

Ν.4447/2016 *«Χωρικός σχεδιασμός - Βιώσιμη ανάπτυξη και άλλες διατάξεις»*

Ν.4495/2017 «*Έλεγχος και προστασία του Δομημένου Περιβάλλοντος και άλλες διατάξεις»*

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τις/τους ανώνυμες/ους κριτές για τις επισημάνσεις για διορθώσεις και βελτιώσεις του αρχικού κειμένου.